

Екологічну проблему та можливість її вирішення лише за умов глобальної співпраці можна розглядати і позитивно, користуючись словами Ф. Гьольдерліна, які вже набули популярності у філософському середовищі про те, що “звідки небезпека – звідти і спасіння”. Вперше в історії людства з’являється можливість досягнення консенсусу у різних політичних питаннях щодо стосунку між країнами та в межах самих країн, враховуючи такі об’єктивні чинники, як параметри біосфери. Можливо, саме ХХІ сторіччя стане часом об’єднання народів світу і належного впорядкування нашого соціально-духовного та природного довілля.

1. Гурьева Л. *Психологические последствия компьютеризации: функциональный, онтологический и исторический аспекты* // *Вопросы психологии*. – 1993. – № 3. 2. Гьосле В. *Практична філософія в сучасному світі* / Пер. з нім. А. Єрмоленко. – К., 2003. 3. Даллмар Ф. *Глобальная этика: преодоление дихотомии “универсализм” – “партикуляризм”* // *Вопросы философии*. – 2003. – № 3. 4. Козловський П. *Постмодерна культура: суспільно-культурологічні наслідки технічного розвитку* // *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки*. – К., 1996. 5. Сичивиця О. *Моральна відповідальність вченого і суспільно-історичний процес*. – Львів, 2000. 6. Скотний В. *Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному: Монографія*. – Дрогобич, 2004. 7. Федотова В. *Некласические модернизации и альтернативы модернизационной теории* // *Вопросы философии*. – 2002. – № 12. 8. Фізер І. *Постмодернізм: post / ante / todo – термін із нульовим значенням* // *Сучасність*. – 1998. – № 11.

УДК 128
ББК Ю 21.62

Ольга Липка

Національний університет “Львівська політехніка”

РЕЛІГІЙНЕ ТА ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СМЕРТІ: ПОРІВНЯННЯ ПІДХОДІВ

© Липка О., 2006

Показано, що сприйняття смерті від часів християнського середньовіччя до секуляризованого ХХ ст. пройшло значну трансформацію, спричинену матеріалістичними та природничо-науковими ідеями, індивідуалізацією життя, атеїзацією свідомості. Така трансформація загострила почуття страху і самотності перед смертю. У пошуках шляхів подолання цієї проблеми православне і католицьке богослов’я осмислює пріоритети сучасної культури крізь призму християнського віровчення і нагадує людині ХХІ ст. про справжню цінність життя і смерті.

Ключові слова: смерть, страх, сенс життя.

Perception of death has undergone a considerable transformation from the Christian Medieval times to the secularized 20-th c., which was caused by the materialistic and naturalistic and scientific ideas, individualization of life, atheisation of consciousness. Such transformation aggravated the feeling of fear and loneliness before death. By seeking ways to overcome this problem the Orthodox and Catholic Theology analyses priorities of the modern culture in the light of Christian doctrine and reminds the person of the 21-st c. about the true value of life and death.

Key words: death, fear, sense of life.

Усе життя людини є процесом поступового знаходження відповідей на питання різного ступеня складності. Увесь розвиток науки спрямований на те, щоб дослідити закони природи і

пояснити те, що спершу виглядає вкрай незрозумілим або само собою зрозумілим. На цій дорозі пізнання людство досягло вражаючих успіхів. Проте поза однозначними відповідями залишається ряд питань, які прийнято називати вічними і останніми. Одним з найбільш таємничих серед них є питання сутності смерті. Католицький богослов Г.У. фон Бальтазар висловив це в такий спосіб: “Смерть залишається надалі таємницею, що оточує острів скінченності людини, і то такою недослідженою, такою непроникною, як непроникні є початки особового буття людини як особи і її свободи” [6, с. 104]. Важливість проблеми смерті очевидна: кожна людина раніше чи пізніше стикнеться зі смертю, її страхітливостю та неминучістю. Від найдавніших часів люди намагалися зазирнути за межу смерті, різні релігії та філософські напрямки описували перспективу майбутнього після смерті, зрештою з’явилися свідчення людей, які пережили клінічну смерть і завдяки сучасним засобам реанімації повернулися до життя.

Православна традиція роздумів про смерть сягає часів патристики. У творах східних Отців Церкви, таких як: Іван Золотоустий, Василій Великий, Ісаак Сирійський, Ориген, Афанасій Великий та ін., розглядаються причини страху смерті, питання гідного приготування до смерті і долі людини після смерті. Серед плеяди православних мислителів кінця XIX–XX ст. слід вказати на св. Ігнатія Брянчанінова, архімандрита Софронія, о. Валентина Свенціцького, у творчій спадщині яких знаходимо роздуми про безсмертя людини і важливість цієї проблеми для людини XX ст. Найгрунтовнішим сучасним дослідженням православного віровчення про смерть є книга грецького богослова Н. Васіліадіса “Таємниця смерті” [8].

Серед доробку католицьких авторів виділяється обширне дослідження кардинала Й. Рацінгера, теперішнього Папи Бенедикта XVI: “Смерть і вічне життя” [4]. Питань смерті у світлі спасіння людини торкався у своїх енцикліках Папа Іван-Павло II [2, 3]. Роздуми про смерть на євангельських прикладах містяться у статті “Культура життя, культура смерті” Ж.-М. Люстігера [15]. Поступове вмирання людини під час цілковитого заангажування себе в якусь справу проаналізував Г.У. фон Бальтазар у статті “Таємниця смерті” [6]. Психологічні особливості страху смерті досліджував німецький богослов А. Грюн [9], а також священник Української православної церкви – Я. Романчук [18].

За останні десять років філософи і науковці пострадянського простору неодноразово обговорювали і висловлювали у публікаціях свої думки щодо сутності смерті, її біологічних аспектів [23] та етичного виміру евтаназії [17, 20], розуміння смерті та безсмертя у світлі релігійної віри і сучасної науки [12, 16, 17, 19].

Мета цього дослідження – проаналізувати тлумачення таємниці смерті сучасним католицьким і православним богослов’ям. Враховуючи вже вивчені аспекти проблеми, автор намагається зівставити і виявити спільні позиції філософського та християнського погляду на природу смерті, а також з’ясувати, в який спосіб дегуманізація смерті впливає на ієрархію життєвих цінностей сучасної людини.

Перш ніж зосередитись на проблемі смерті у теперішній час, зробимо короткий екскурс в історію, і покажемо, яким було відношення людей до смерті в різні часи.

Дослідники зазначають, що античні мислителі, зокрема Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Епікур, приділяли чимало уваги проблемі смерті як неминучої події у житті кожної людини. Вважалося, що легка і швидка смерть без страждань є важливою і невід’ємною частиною справді щасливого життя. Тому й самогубство нікого особливо не дивувало: людині краще знати, жити їй чи померти.

Християнське віровчення про безсмертну душу, потойбічне життя, Страшний суд вплинуло на сприйняття смерті у середньовіччі, – ґрунтовні дослідження цього впливу здійснили французькі дослідники Ф. Ар’ес [5], Ж. Батай [7], російський А.Я. Гуревич [10], польський С. Дрогось [1]. Смерть тоді не сприймалась як щось надзвичайне, вона була буденним явищем, якому відводилось важливе і серйозне місце у житті. До смерті слід було готуватися внутрішньо і зовнішньо. Останнє слово вмираючої людини, її заповіт живим були дуже важливим моментом. Смерть відбувалась

публічно, біля помираючого збиралася і впродовж доби сиділа багаточисленна родина. І в селянському, і в аристократичному середовищі аж до XVIII ст. було прийнято прощатися з помираючим. Окрім публічності, смерть супроводжувалася ритуальністю, релігійними обрядами. В емоційному відношенні до смерті було значно менше темного й негативного, аніж у наш час. По-перше, сім'ї були великими, родичів багато, – смуток з приводу смерті однієї людини виявлявся менш інтенсивним, ніж тепер, коли сім'ї нуклеарні і людина має двох–трьох близьких друзів. Тоді ж, “поділяючись” на багатьох осіб, емоції ставали слабшими. По-друге, вважалося, що померлий відходить не назавжди. Народження у світі – ось справжня смерть, а смерть – це народження для вищого буття. Тому смерть – прекрасна, її естетизували, підносили. Коли зрештою людина помирала, то в останню дорогу її проводили також всією общиною, всім селом. Було прийнято довго носити траур, постійно нагадувати про смерть. Існувало переконання, що “зв'язок між людьми не переривається, померлі мають здатність спілкуватися з живими” [10, с. 75].

Такий общинно-ритуально-релігійний підхід до смерті тривав аж до XIX ст. Саме тоді почалися значні зміни у відношенні до смерті, коріння ж цих змін сягає перших століть Нового часу, – коли все більшого визнання почали набирати матеріалістичні та природничо-наукові ідеї. Ситуацію змінили такі чинники, як збільшення кількості міст, все більша індивідуалізація життя, атеїзація свідомості.

Дослідження Ф. Ар'єса підтверджують, що впродовж усього XIX ст. і до середини XX ст. сприйняття смерті у суспільній свідомості неухильно змінювалося. Вже “у другій половині XIX ст. смерть перестають розглядати як щось прекрасне” [5, с. 463]. Смерть стала жахливою, “чужою”, жорстокою катастрофою, яка вбиває всі надії і скидає людину у вічне небуття. Виник панічний страх перед смертю. Естетизація змінилася відразою, акцентуванням моментів розкладу мертвого тіла, – померлі стали страшними і відштовхуючими. “На початку XX ст. суспільство психологічно готове до того, щоб віддалити від себе смерть” [5, с. 469], а після 1945 року відбувається “повна медикалізація смерті” [5, с. 479]. У послідовний хід цих думок не вписуються висновки іншого французького вченого XX ст. Ж. Батая, який твердив, що між еротизмом і смертю існує нерозривний зв'язок, що “ідея смерті сприяє збільшенню чуттєвого задоволення, що ... світ смерті творить основу еротизму” [7, с. 262]. Бурхливо обговорювані на заході ідеї Ж. Батая (і їх порівняння з ідеями З. Фрейда) можуть стати темою самостійного дослідження.

Сучасні мислителі, як християнські, так і світські, одностайні в тому, що “сучасна культура відноситься до смерті зовсім по-іншому, і це виражається передусім в реорганізації щоденної поведінки” [16, с. 7]. Людина мало думає про смерть. Марков Б.В. наголошує, що в “старих культурах досить багато говорили про смерть, у той час, як сьогодні, вона швидше замовчується” [16, с. 8]. Так само кардинал Й. Рацінгер зазначає, що в сучасному світі відношення до смерті виявляється через втечу від смерті, через приховування факту смерті [4, с. 70]. Розмови про смерть стали непристойними. Раніше людина готувалася до свого кінця, а тепер смертельно хвору людину обманюють, говорячи, що вона одужає. Часто цей обман є очевидним, тому вмираючі люди переживають почуття глибокої самотності, втрати довір'я до своїх близьких. Не прийнято відвідувати вмираючу людину. Якщо смерть страшна, краще її приховати, не ранили почуття інших людей. “Часто хворий помирає в палаті лікарні один, без близьких та рідних. Навколо нього апаратура, яка підтримує організм, а не обличчя людей, які співчувають і співпереживають йому” [5, с. 465].

Цілком логічно, що такий підхід до смерті викликає страх перед нею. По-перше, – це страх перед самотністю. Людина усвідомлює, що цю межу між життям і смертю вона мусить перейти сама. Ніхто не переступить разом з нею. По-друге, – це страх перед невідомістю. Що нас чекає за порогом смерті? Ніщо, порожнеча, інший вимір буття? По-третє, – це страх перед стражданнями. Процес вмирання часто супроводжується фізичними і душевними терпіннями, – природно, що людина прагне уникнути їх.

Названі аспекти страху смерті очевидні для всіх. У період патристики Отці Церкви також твердили, що страх смерті часто сіє диявол, щоб похитнути віру людини у любов і милосердя Бога; страх смерті є наслідком відходу від правди віри, наслідком відсутності страху перед майбутньою карою для грішників, наслідком поверхового погляду на речі; люди бояться смерті, оскільки їхні серця не горять любов'ю до Небесного Царства, у них немає такої зневаги до речей цього світу, яка була в апостола Павла, котрий усе вважав за сміття задля найвищого спізнання Христа Ісуса (Фил. 3:8), люди не опираються спокусам [8, с. 233–236].

Ці роздуми про смерть належать людям (Іван Золотоустий, Ісаак Сирійський, Афанасій Великий, Феогност, Йоан Синайський), які вдосконалювалися у чеснотах, прославилися своїм праведним життям, їхнє слово було авторитетом для сучасників. Але, як зазначив Папа Іван-Павло II, “людина сьогоднішньої цивілізації у якийсь спосіб несприйнятлива до “остаточних справ” [13, с. 139]. Сучасні мас-медіа пропонують інших “героїв”: кінозірок, співаків, акторів, політиків. Стиль їхнього життя возвеличує минуші цінності, – цінності, зорієнтовані на “здоров’я, молодість і задоволення від життя” [16, с. 7]. Проте й сюди проривається “метафізика”: нерідко нагороду “Оскар” здобувають фільми і ролі, які свідчать про глибину та справжню цінність любові, дружби, вірності, життя і смерті, наприклад, “Титанік”, “Адвокат диявола” тощо. Можливо, у такий спосіб намагаються заявити про себе відвічні прагнення людського серця. Архімандрит Софроній ще в 1969 р. писав, що “...велика кількість молодих людей живе прагненням *правди*, прагненням допомагати спів-людині, але, не маючи бачення про те, як треба будувати це краще життя, вони швидко падають на дусі. Відкриття колосальних джерел енергії незабаром допоможе розв’язати проблему “ситості” і “видовищ”, але ті, які вже наситилися, і, можливо, надмірно наситилися, раптом побачать себе перед єдиною, справді суттєвою, проблемою, а саме проблемою *смерті*” [21, с. 176].

У щоденному прискореному ритмі життя істинні прагнення ховаються вглиб, люди не часто згадують про смерть. Найсильніше вона діє на нас через втрату дорогої нам особи. Тоді її реальність є особливо очевидною. “Переживаючи смерть когось близького і дорогого, ми пізнаємо надзвичайну убогість людини, яка позбавлена навіть влади над власним тілом. На жаль, ця убогість у деяких західних культурах нищить будь-яку віру в існування людини після смерті, про що красномовно свідчить ліквідація похоронних обрядів, щоразу частіше спалювання останків і чисто матеріальне трактування людського праху: його розвіювання подекуди означає стирання будь-якої пам’яті про померлого. Людське тіло є немовби лише річчю, предметом, що належить цьому світові, і який трактують як будь-який інший, більш чи менш корисний предмет, який оцінюється тільки як біологічне джерело органів” [15, с. 103].

Ось до якого трактування людського тіла поволі йде західна культура, біля витоків якої стоїть християнство, – релігія, що трактує людину як інтегральну єдність тіла, душі та духу і передбачає віру у воскресіння мертвих. Для християнства “людина не є куском матерії, який згниє, а чимось, що має велику цінність, оскільки є носієм вічного безсмертного начала” [22, с. 27]. Натомість у сучасному світі спостерігаємо вражаючу суперечність між відношенням до тіла після смерті і плеканням його під час життя: газети, журнали, телебачення, Інтернет переповнені рекламами найрізноманітніших засобів вдосконалення людського тіла – від тренажерів до косметики. Якщо через кількасот років хтось вивчатиме нинішню культуру за матеріалами реклами, зможе сказати: це була культура культу людського тіла. З огляду на рекламу, виглядає так, що нічого важливішого в цьому житті немає, аніж дбати про стандарти свого тіла і зовнішню красу. Постає питання: навіщо стільки зусиль, якщо відразу після смерті тіло спалюють, а прах розвіюють? Чи більш радикально: Христос пропонував віддати життя за друзів, а теперішня масова культура – віддати життя за власне тіло? Сучасний філософ, В.Л. Петрушенко, зазначає, що “найпростішою відповіддю на питання про те, в чому полягає сенс життя, може слугувати така: у тому, за що ви здатні віддати своє життя” [17, с. 325]. Таємниця смерті неминуче ставить перед людиною питання про сенс життя. Людина гостро відчуває і чітко усвідомлює цінність свого життя через свою конечність і свій зв’язок з неминучістю смерті. Смерть – це така ж об’єктивна онтологічна реальність, як і

життя. “Смерть – не просто перехід в абсолютне небуття, це сенс великого життєвого мотиву, який штовхає людину вести пристрасну боротьбу за життя, не за порожнє існування, а за наповнення його важливим змістом” [19, с. 23]. Завдяки свободі людина може вільно вибирати цінності, які стають змістом її життя. Це – природне право. З іншого боку, суспільство нав’язує людині певну ієрархію цінностей, тому так важливо, щоб вона не “пливла за течією”, а зуміла “взяти своє життя у своє свідоме вирішення та врегулювання” [17, с. 325], зуміла знайти свою остаточну відповідь на питання про сенс життя.

Кардинал Й. Рацінгер спостеріг ще одну кардинальну зміну у відношенні до смерті: “Хвороба і смерть вже не є фізично-метафізичними проблемами, які вирішуються у родинній спільноті, – це суто технічні справи, які залагоджуються спеціально вишколеними техніками за допомогою технічних засобів” [4, с. 71]. Смерть позбавляють її метафізичного виміру: “Смерть не повинна бути тими дверима, через які у наш світ входить метафізика. Зведення смерті до банального явища повинно заглушити ті хвилюючі питання, які вона ставить перед нами. ... Нейтралізація смерті дає змогу успішно усунути її з людської свідомості” [4, с. 72]. Засоби мас-медіа переповнені інформацією про загибель людей з найрізноманітніших причин, у багатьох фільмах вбивство людини представлено як буденна справа, що не викликає жодних докорів сумління. Людина “...хотіла би бути виробником смерті і в такий спосіб звести її до виключно технічних проблем, не залишаючи місця на велике питання про гуманність. Все більший інтерес до евтаназії спричинений тим, що людина хоче уникнути смерті як зустрічного феномену і хоче замінити її технічною смертю” [4, с. 72]. Наслідком такої дегуманізації смерті є дегуманізація життя.

Недаремно Папа Іван-Павло II присвятив окрему енцикліку *Evangelium vitae* темі людського життя, в якій наголошував, що “...людина покликана до повноти життя, яка значно перевищує виміри її земного буття, оскільки полягає в участі у житті самого Бога. Піднесеність цього надприродного покликання показує також велич і велику цінність людського життя в його дочасній фазі, тому що життя у часі є основною умовою, початковим етапом та інтегральною частиною цілого і неподільного процесу людської екзистенції. Цей процес – несподівано і без жодної заслуги людини був опромінений обітницею і відновлений через дар життя Божого, яке повністю реалізується у вічності (пор. I Ів. 3:1-2)” [3, с. 842]. Життя у часі завершується смертю, проте Христос, тричі воскресивши людину (дочка Яіра, син вдови, Лазар), показав, що тілесна смерть не є кінцем цього життя. Вона просто піддає життя незбагненному випробуванню, але не знищує його. У римо-католицькій Літургії за померлих ця істина виражена словами *Vita mutatur, non tollitur*, – життя змінюється, але не закінчується, а у пасхальному піснеспіві православ’я словами “Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав і тим, що в гробах, життя дарував”. Смерть – це не тільки жорстокий факт, пов’язаний з біологічною сутністю людини. Смерть увійшла у світ через гріх Адама і Єви, а розп’яття Христа стало знаком великої любові і великої надії на воскресіння. “Культура життя насправді є боротьбою, в якій Христос, перемагаючи смерть, відкриває нам дорогу до дійсності, якої ми з надією очікуємо і яку дає нам у запоруку та у спадок. А цією дійсністю є воскресіння” [15, с. 101].

Ідея безсмертя у різних формах притаманна усім релігіям людства. О. Мень правильно вважав, що думка про безсмертя не є біологічним феноменом. Передусім вона є виявом духу, який інтуїтивно відчуває свою нетлінну природу. У ХХ ст., що стало вершиною секуляризації та нівеляції релігійних цінностей, про безсмертя заговорили також і вчені: “Ідея вічності і безпочатковості життя, – стверджував В.І. Вернадський, – отримує в науці особливе значення, оскільки в історії думки наступив момент, коли ця ідея висувається вперед як важлива і глибока основа нового наукового світогляду майбутнього” [Цит. за: 12, с. 14]. Впродовж історії “людство розробило багато традицій і способів, за допомогою яких забезпечується символічне безсмертя” [11, с. 36]. Найбільш відомі способи – генетичне і творче безсмертя (детальніше – у П.С. Гуревича [11], В.Л. Петрушенка [17]). Сучасна людина також не може змиритися зі своєю скінченністю. К. Ясперс зазначав, що в нас є щось, що інстинктивно робить смерть не остаточною і неможливою [Цит. за: 1, с. 109].

Проте кожна мить життя наближає нас до смерті. К. Юнг писав, що “від середини життя живим залишається лише той, хто хоче вмирати разом із життям” [Цит. за: 9, с. 41]. Христос виразив цю істину такими словами: “Пшеничне зерно, коли не впаде у землю і не вмере, залишиться саме-одне, коли ж умре, то рясний плід принесе. Хто життя своє любить, той погубить його; хто ж зненавидить своє життя на цьому світі, той збереже його, щоб жити вічно” (Ів.12:24). Згідно з християнським світоглядом елемент смерті присутній у житті людини в часі реалізації її земного покликання. Особа, яка цілковито і віддано посвячує себе якійсь справі, – вмирає для себе. Вона живе для інших і тим самим приносить плід свого життя. Людина покликана в цьому світі реалізовувати своє покликання, а не пасивно очікувати потойбічного життя. “Ми повинні прийняти життя, прожити його так, щоб воно було плідотворним ... і, своєю чергою, безкорисно передати його іншим” [14, с. 112]. Психолог Роменець В.А. дійшов висновку, що “необхідність *завершення* людського життя, його природного кінця – смерті – можна розглядати психологічно як результат виконаного життєвого призначення” [19, с. 73]. Ця теза сучасного науковця перекликається з дефініцією Томи Аквінського, який твердив, що святий – це той, хто в найдосконаліший спосіб зреалізував свої можливості. У певному сенсі можемо ствердити, що сьогодні психологія у певних підходах є дуже близькою до християнського тлумачення природи людини та її потреб.

Індивідуалізація, що розпочалася на початку Нового Часу, сягнула апогею у ХХ ст. Незважаючи на урбанізацію, людина залишається самотньою у великому світі офісів, машин, мобільних телефонів. Слід визнати, що жодна техніка не здатна задовольнити потребу у живому спілкуванні, у справжній людській дружбі та любові. М. Бердяєв ще в 30-ті роки ХХ ст. говорив, що чим більше вдосконалюється соціальна система, тим рідшим, а тому більш дорогішим стає персональне спілкування між людьми. І те, чого навчав Христос дві тисячі років тому, і те, що радить християнство (і деякі філософські напрямки ХХ ст.) зробити нині, – це повернутися обличчям до іншої особи. Мати Тереза з Калькутти виразила це промовистими словами: “Людина є нерозсудлива, нелогічна, егоцентрична. Це не має значення – люби її. Якщо ти будеш допомагати людям, вони відкинуть це. Це не має значення – допомагай їм. Віддай світові усе найкраще і світ вдарить тебе. Це не має значення – віддай усе найкраще”. Жити за такою “програмою” означає зростати в досконалії любові. А “досконала любов геть проганяє страх” (І Ів. 4:18), у тому числі страх смерті. Тільки любов здатна перетворити людину з егоїста на альтруїста, тільки любов виражає собою особисте начало людини, тобто її богоподібність, вічне в людині – *das ewige im Menschen*, за словами Макса Шелера. “Сказати людині – я тебе люблю, значить сказати – ти ніколи не вмиреш” (Габріель Марсель). По суті любити – значить давати життя, а не зберігати його для себе. Тільки “любов сильніша за смерть” [2, с. 108].

У підсумку необхідно сказати, що сучасні католицькі і православні богослови визнають той факт, що сьогоднішнє сприйняття смерті далеке від її християнського тлумачення. Позиція релігійних і світських мислителів збігається в усвідомленні того, що “баналізація” смерті спричиняє дегуманізацію життя. Прикладом цього є пріоритети сучасної масової культури, скеровані виключно на матеріальне забезпечення життя. Неминучість смерті висуває перед людиною ХХІ ст. вічну проблему сенсу життя та безсмертя. Відповідь християнства, поглиблюючись впродовж століть, залишається незмінною: любов є єдиною цінністю, яка здатна наповнити змістом людське життя, відповісти на прагнення людського серця до глибоких міжособистісних стосунків і допомогти подолати страх смерті, – це любов, яку Августин Аврелій охарактеризував словами: “Люби й роби, що хочеш”.

Подальшою перспективою цього дослідження є вивчення особливостей відношення до таємниці смерті в сучасній українській культурі.

1. *Drogoś Sławomir. Człowiek w obliczu śmierci. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. – 184 s.* 2. *Jan Paweł II. Dives in misericordia // Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. – Kraków: Znak, 2002. – S. 79–143.* 3. *Jan Paweł II. Evangelium vitae // Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. – Kraków: Znak, 2002. – S. 840–987.* 4. *Rattinger Josef. Śmierć i życie wieczne. – Warszawa: Pax, 2000. – 272 s.*

5. Аръес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: Прогресс, 1992. – 528 с. 6. Бальтазар Ганс Урс фон. Таємниця смерті // Сопричастя. – 2002. – № 2. – С. 104–108. 7. Батай Ж. Гегель, смерть и жертвоприношение // Танатография эроса: Жорж Батай и философская мысль середины XX века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 245–267. 8. Василиадис Н. Таинство смерти. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998. – 294 с. 9. Грюн А. Любими себе. – Львів: Свічадо, 2001. – 90 с. 10. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М.: Искусство, 1989. – 368 с. 11. Гуревич П.С. Жница с косою (Жизнь после смерти) // Философия и жизнь. – 1991. – № 4. – С. 3–35. 12. Жизнь, смерть, бессмертие? / Р.К. Баландин, А.М. Казаков, А.А. Горбовский и др. – Минск: Польша, 1996. – 365 с. 13. Иван-Павло П. Переступити поріг надії. – Київ–Львів: Кайрос-Свічадо, 1995. – 172 с. 14. Куаст Мишель. Время для Бога. – К.: Кайрос, 1999. – 184 с. 15. Люстігер Жан-Марі. Культура життя, культура смерті // Сопричастя. – 2002. – № 2. – С. 101–111. 16. Марков Б.В. Живое и мертвое // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6 (Философия). – 1996. – Вып. 1 (№ 6). – С. 4–10. 17. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. – Львів: Магнолія плюс, 2005. – 506 с. 18. Романчук Я. Психологія страху смерті // Православний вісник. – 2004. – № 11–12. – С. 35–38. 19. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой. – К.: Либідь, 2003. – 320 с. 20. Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1994. – 380 с. 21. Сахаров, архимандрит Софроний. Письма в Россию. – Эссекс–Москва: Свято-Иоанно-Предтеченский монастырь, 1997. – 192 с. 22. Свенцицкий, протоиерей Валентин. Диалоги. – М.: Изд-во Православного Богословского Свято-Тихоновского института, 1995. – 224 с. 23. Янкевич В. Смерть. – М.: Изд-во Литературного института, 1999. – 448 с.